

ПОЗАДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАННЯ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ НАРАТИВІ ІВАНА ФРАНКА: ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Микола ГАЛІВ

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра історії України,
вул. Лесі Українки 46, 82100, Дрогобич, Львівська обл., Україна,
e-mail: halivm@yahoo.com*

У статті проаналізовано позаджерельне знання в історико-педагогічному наративі І. Франка, зокрема такі його складові, як національні, політично-ідеологічні та філософські візії. Вказано, що національні імплікації в історико-педагогічних творах ученого ставали чимраз акцентованими. З'ясовано, що політико-ідеологічні погляди, попри соціалістичний і національно-демократичний субстрат, містили значну долю лібералізму. Позитивістські ідеї майже не зазнавали змін, доповнюючись певним неоромантичними та неокантіанськими віяннями.

Ключові слова: Іван Франко, позаджерельне знання, історико-педагогічний наратив.

Епістемологічний аналіз історико-педагогічного наративу потребує експлікації та систематизації основних складових знання: позаджерельного, джерельного та конструювально-інструментального. Всупереч усталеним уявленням і переконанням, чимало учених у процесі формування наукового знання визнають первинність саме знання позаджерельного, а не джерельного (Є. Топольський, В. Вжосек та ін.). З огляду на це вбачаємо потребу дослідити змістове наповнення позаджерельного знання українського історико-педагогічного наративу XIX–XX ст. Значне місце в останньому займали праці видатного науковця-енциклопедиста, публіциста, письменника Івана Франка.

Педагогічну спадщину І. Франка досліджували О. Дзеверін¹, Б. Мітюров², В. Савинець³, Г. Паперна⁴, В. Смаль⁵, Г. Васянович⁶, О. Вишневський⁷ та ін. Творчість І. Франка як історика школи і освіти вивчали О. Караманов⁸, В. Смаль⁹. Історичні та історіософські концепції вченого стали предметом дослідницької уваги І. Мохнатюка¹⁰, В. Артюха¹¹, Г. Синичин¹² тощо. На

¹ Олександр Дзеверін. *Іван Франко: педагогічні статті і висловлювання*. (Київ: Радянська школа, 1960), 299.

² Борис Мітюров. *Педагогічні погляди І. Я. Франка: лекція для студентів-заочників*. (Дрогобич, 1961), 29.

³ Василь Савинець. *Іван Франко і сучасна йому педагогічна думка в Галичині*. (Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961): 99.

⁴ Галина Паперна. *Іван Франко про народну освіту*. (Львів: Вільна Україна, 1946), 64.

⁵ Василь Смаль. *Педагогічні ідеї Івана Франка*. (Київ: Радянська школа, 1966): 187; Василь Смаль. "Іван Франко та народна освіта", *Радянська школа*, по. 8 (1976): 89–94.

⁶ Григорій Васянович. "Добро-дія й анти-добро-дія учителя у творчій спадщині Івана Франка", *Естетика і етика педагогічної дії*, по. 6 (2013): 75–87.

⁷ Омелян Вишневський. "Зміст і методи виховання у педагогічних поглядах Івана Франка", *Педагогічна думка*, по. 3 (2005): 76–79.

⁸ Олексій Караманов. "Іван Франко як історик школи і освіти", у *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка*, по. 2. (Львів, 2010): 930–940.

⁹ Василь Смаль. *Іван Франко як історик освіти*. (Київ: Радянська школа, 1962), 220.

¹⁰ Ігор Мохнатюк. "Історіософські ідеї в художньо-літературній творчості Івана Франка", у *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*, по. 4 (118) (2014): 20–23.

¹¹ В'ячеслав Артюх. "Ще раз про розуміння поступу Іваном Франком", у *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Філософія*, по. 18 (2008): 64–77.

¹² Галина Синичин. "Концепція історичного поступу в публіцистиці Івана Франка", у *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, по. 25 (2009): 86–90.

думку В. Смалю, автора наукової розвідки “Педагогічні ідеї Івана Франка”, найбільше уваги у своїх історико-педагогічних пошуках, письменник присвятив періодам XVI–XVII та кінця XVIII – початку XIX ст. у Західній Україні.

Мета статті – проаналізувати головні складові позаджерельного знання в історико-педагогічному наративі І. Франка. Слід зазначити, що у нього спеціальних історико-педагогічних праць було небагато. До таких можна зарахувати публіцистичні статті “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883”¹³ та “Університети в Росії”¹⁴. В окремих наукових працях (“Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.”¹⁵, “Життя Івана Федоровича і його часи”¹⁶) учений присвячує певні розділи питанням історії освіти. Власне історико-педагогічними працями можна назвати статтю “До історії освіти в Галичині”¹⁷ та декілька публікацій у збірнику джерел “Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку”¹⁸. Усі вони мають джерелознавчий характер. Звісно, цим переліком не вичерпується історико-педагогічний наратив І. Франка. Чимало педагогічних, історичних, філософських – і наукових, і публіцистичних – праць ученого містять екскурси в історію освіти, які також відображають його погляди на минуле шкільництва та педагогіки. А відтак ми опиратимемося й на них, характеризуючи позаджерельні знання в історико-педагогічному наративі видатного українця.

Аналізуючи позаджерельні знання в історико-педагогічному наративі І. Франка, відзначимо, що найбільш виразно з нього експлікуються національні, політично-ідеологічні та філософські погляди.

Національні погляди вченого, звісно, акумулювали ставлення (подекуди стереотипне) до рідного та інших, переважно сусідніх народів. Закономірним є те, що у наративі І. Франка особливо і експресивно часто виступають його погляди на український-руський народ, засновані на патріотизмі, любові до своєї нації, її культури і мови. У праці “Життя Івана Федоровича і його часи” (1884 р.) письменник виразно задекларував свої завдання, наголосивши, що “... поставив собі за ціль свого існування – бути виразом сучасних нужд і поглядів, слугою сучасних потреб, рядовим сучасного емансипаційного походу руського народу”¹⁹. Тільки глибокий патріотизм міг спонукати вченого і письменника визнати себе слугою свого народу і рядовим учасником його боротьби за свободу.

Найчастіше національні погляди вченого в його історико-педагогічних працях виявлялися в декларуванні потреби рідномовного шкільництва, отримання освіти рідною мовою. У 1884 р. І. Франко у газеті “Kurjer Lwowski” відверто писав про “маловаженні руської мови в наших середніх школах”, наголошуючи, що “язик руський по закону уважається одною з краєвих мов, то все-таки у всіх гімназіях східної Галичини (крім одної) уважається предметом

¹³ Іван Франко. “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883”, у Франко І. Я. *Зібрання творів у 50 томах*, vol. 46, no. 1. (Київ: Наукова думка, 1985): 418–434.

¹⁴ Іван Франко. “Університети в Росії”, у Франко І. Я. *Зібрання творів у 50 томах*, vol. 46, no. 1. (Київ: Наукова думка, 1985): 491–512.

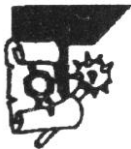
¹⁵ Іван Франко. *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* (Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910), 444.

¹⁶ Іван Франко. “Життя Івана Федоровича і його часи”, у Франко І. Я. *Зібрання творів у 50 томах*, vol. 46, no. 1. (Київ: Наукова думка, 1985): 7–298.

¹⁷ Мирон (Іван Франко). “К истории просвещения в Галиции”, у *Киевская старина*, vol. 43, no. 10 (1893): 159–165.

¹⁸ Іван Франко. “Заходи коло просвіти в львівській дієцезії 1784–1792 рр.”, у *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку*. (Львів: Накладом НТШ, 1902): 99–102; Іван Франко. “Матеріали до історії гал.[ицького] руського шкільництва в рр. 1801 – 1848”, у *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку*. (Львів: Накладом НТШ, 1902): 174–257; Іван Франко. “Передмова”, у *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку*. (Львів: Накладом НТШ, 1902): V–VI; Іван Франко. “Перше руське просвітне товариство з рр. 1816–1818”, у *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку*. (Львів: Накладом НТШ, 1902): 258–276; Іван Франко. “Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829”, у *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку*. (Львів: Накладом НТШ, 1902): 277–304.

¹⁹ Іван Франко. “Життя Івана Федоровича і його часи”: 8.

надобов'язковим". Учений критично змальовує непривабливе становище "руської мови" і "руської літератури", яке сформувалося в галицькому середньому шкільництві за минулі десятиліття, вказує на нестачу годин і незадовільність учительських кадрів²⁰.

Питання історії становлення рідномовної освіти для русинів-українців І. Франко торкнувся і в праці "Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині". Він позитивно оцінює становлення перших "руських" вищих освітніх закладів, зокрема семінарії при церкві св. Варвари у Відні. "І треба сказати, – зауважив письменник, – що з сього закладу справді вийшло немало вчених і світлих русинів, що перші поклали підвалини для кращого розвою нашої народності"²¹. Як бачимо, для І. Франка головним критерієм оцінки діяльності навчального закладу стала праця її випускників для розвитку українського народу.

Водночас учений підкреслював урядові розпорядження щодо навчання майбутнього українського духовенства у генеральній семінарії Львова саме народною, "людовою мовою". При цьому висловлював жаль, що вчені-русини не знали рідної мови, замість української запроваджували у своїх викладах російську або церковнослов'янську мову (останню називає так сам мертвою, як і латинську). "Тому-то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа II не принесла великого хісна руській народності"²², – констатує письменник. Говорячи про утворення товариства священиків у Перемишлі на початку XIX ст., учений супроводжує свої міркування патріотичним висловом: "Та русини не впали духом, і власне від тої хвилі глибокого впадку починаються зразу маленькі, а чимдалі все сміліші проби рятунку та піддвиження руської народності"²³.

Питання національного характеру шкільництва, як історично сформованого, а відтак закономірного чинника, часто слугувало головним лейтмотивом при характеристиці вченим як історико-педагогічних джерел, так й обставин розвитку освіти в Галичині. Друкуючи документ під заголовком "Просьба Любачівських міщан за руську мову в школі з 11 липня 1827 року" І. Франко наголошує, що джерело наочно показує, як пробуджувалося "національне почуте" під тиском абсолютизму та "покривдження руського обряду й руської мови"²⁴. Публікуючи і характеризуючи статут товариства священиків у Перемишлі (1816 р.), мислитель вказує на сильний спротив діяльності цієї організації, що, на його переконання, мав на меті "не допустити Русинів до діяльності хосенної для маси поневоленого люду та для маси дуже слабо освіченого духовенства". І. Франко помітив, що в статуті немає декларації існування руської нації, національних цілей русинів, натомість акценти ставляться на релігійно-церковні цілі і утвердження лояльності до уряду. На його думку, це був спосіб приховати національний характер товариства²⁵.

Вважаємо, що саме національні почуття підштовхували зазвичай критичного та прискіпливого І. Франка виправдовувати українців-русинів за невдачі і недопрацювання на освітній ниві. Так, учений визнає брак шкільних підручників у Галичині однією з причин відсутності стрімкого зростання шкільного навчання в краї. Але не покладає вину за це на українців: "Та не треба думати, що вина в тому лежала виключно на боці Русинів, які буцім то не дбали про свою освіту..."²⁶. Не засуджує українців-русинів й за те, що вони самі виступили за закриття руських студій при Львівському університеті на початку XIX ст. Говорячи про те, що запрошені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. до Львівського університету руські вчені стали на "хибній основі", вважаючи "церковну" мову властиво "книжною руською мовою", І. Франко відмовляється покладати на них вину за помилку: "Чи се була їх вина? Я не сьмів би

²⁰ Іван Франко. "Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах", у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 26. (Київ: Наукова думка, 1980): 322.

²¹ Іван Франко. "Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині", у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 47. (Київ: Наукова думка, 1986): 109.

²² *Ibid.*, 110.

²³ *Ibid.*, 111.

²⁴ Іван Франко. "Матеріяли до історії гал.[ицького] руського шкільництва в рр. 1801–1848": 246.

²⁵ Іван Франко. "Перше руське просвітне товариство з рр. 1816–1818": 272.

²⁶ Іван Франко. "Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829": 277.

потвердити цього питання²⁷. Учений пояснює таку “хибну” позицію тим, що вище шкільництво у Львові не мало ніякої руської традиції, представники руської інтелігенції виховувалися переважно латинською, трішки польською і німецькою мовами та мало знали навіть церковну²⁸.

В історико-педагогічних працях І. Франка переважно немає тверджень, які б характеризували уявлення і стереотипи вченого щодо інших національностей. Лише щодо поляків письменник і науковець нерідко декларує свої, часто негативні погляди та оцінки, котрі, однак, не мають шовіністичного забарвлення. Здебільшого І. Франко дорікає представникам сусіднього народу за спроби полонізації українців, позбавлення їх права на рідномовну освіту. У статті “До історії освіти в Галичині” (1893 р.) він закидає польській шляхті та інтелігенції “зневажливе чи вороже ставлення” до освіти народу, котре трактує як одне з “культурних переживань” шляхетсько-панщизняного устрою старої Польщі²⁹. Дещо пізніше у праці “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” І. Франко помістив більш виразний антипольський пасаж: “Оттак вийшло, що поляки, кричачи на всю Європу про те, що австрійський уряд силкується їх онімечувати, самі рівночасно ополячували русинів, а в 1816 р. добилися навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл Східної Галичини і запровадив натомість польську”³⁰.

Ще різкіше щодо поляків мислитель висловився у праці, присвяченій першому руському просвітницькому товариству. Згадавши лист кардинала Северолі від 24 лютого 1817 р. до митрополита М. Левицького, в якому перший висловлював побоювання, що товариство священників може посіяти незгоду між кліром грецьким (руським) і латинським (польським), І. Франко зазначає: “Очевидно сей закид підданий був кардиналови Поляками, які привикли були вважати Русинів як свою власність... (Курсив наш. – М. Г.)”³¹. Проте вважаємо, що у таких характеристиках відбиваються не полонофобські стереотипи, як це може здатися на перший погляд, а виразно українські національно-політичні погляди, крізь призму яких І. Франко критикував будь-які слова і дії, котрі, на його думку, йшли всупереч культурно-освітнім інтересам української нації.

Політично-ідеологічні погляди І. Франка також позначилися на його історико-педагогічному наративі. Відомо, що на початковому етапі своєї наукової та публіцистичної діяльності учений дотримувався соціалістичних поглядів й продукованої М. Драгомановим ідеї федеративного (громадівського) соціалізму. Зокрема у праці про життя та діяльність І. Федоровича молодий І. Франко наголосив: “Той вершок розвою пок[ійного] Івана Федоровича, до якого він оконечно дійшов – слов’янська федеративна ідея, – мусить зовсім природно і конечно стати й для нас вихідною точкою, з котрої ми повинні глядіти на факти й на людей (Курсив наш. – М. Г.)”³². Відверто задекларувавши свою прихильність до “слов’янсько-федеративної ідеї”, учений підніс її до загального методологічного принципу, крізь яку слід характеризувати та оцінювати історичні (у тому числі й історико-педагогічні) факти.

Перебуваючи під впливом соціалістичних ідей К. Маркса, Ф. Енгельса, І. Франко ще у студентські роки в праці “Критичні письма о галицькій інтелігенції” (1878 р.) різко розкритикував ідеї буржуазного лібералізму, закидаючи її прихильникам дволичність, розходження слів зі справами³³. Попри це в історико-педагогічних творах І. Франка цього часу знаходилося чимало місця для відстоювання саме ліберальних ідей, звісно тих, які не суперечили соціалістичним постулатам. Публікуючи 1893 р. у журналі “Киевская старина” меморіал графа К. Кралицького – посла Галицького станового сейму (1841 р.), І. Франко виділяє курсивом низку висловів у цьому документі, які видаються йому найбільш одіозними і водночас доводять його

²⁷ Іван Франко. “Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829”: 278.

²⁸ Ibid., 278–279.

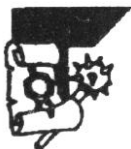
²⁹ Мирон (Іван Франко). “К истории просвещения в Галиции”: 159.

³⁰ Іван Франко. “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”: 111.

³¹ Іван Франко. “Перше руське просвітне товариство з рр. 1816–1818”: 274.

³² Іван Франко. “Життя Івана Федоровича і його часи”: 12.

³³ Іван Франко. “Критичні письма о галицькій інтелігенції”, у Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах, vol. 26. (Київ: Наукова думка, 1980): 80.

думку про зазіхання шляхти на народну освіту³⁴. Водночас така акцентуація вказує і на погляди самого І. Франка, який, як ліберал, цілковито відкидає позицію К. Красіцького, засуджував її (бо відстоював протилежну), і як політик-радикал, що виступав проти подібної політики польської шляхти.

Найбільш виразно ліберальні ідеї знайшли своє відображення в критиці монархічних політичних режимів, зокрема їх політики у сфері освіти. У статті “Університети в Росії” І. Франко переповів зміст статті Е. Любека “Боротьба за вищу освіту в Росії”, котра побачила світ у німецькому місячнику “Die neue Zeit”. Український мислитель цілковито поділяв погляди Е. Любека. Зокрема, критикував деспотичну систему, за якої проблема університетів залишається “незагоєною раною”. Для І. Франка наявність університетської автономії і відповідних їй свобод було явищем природним. Уже це перетворювало університети в “постійну аномалію в організмі царського деспотизму”³⁵. Піднесена риторика про “прагнення до свободи”, “національну незалежність”, “громадянські права”, “людську гідність” і водночас “недостойність деспотизму”³⁶ також виявляє ліберальну когніцію і мотивацію І. Франка.

Увесь державний лад Росії І. Франко, услід за Е. Любеком, вважає ворожим народові і цілковито у дусі лібералізму постулює думку про освіту і науку (“інтелектуальний рух”) як одну із сил для боротьби з деспотизмом. Водночас він добачає в антисамодержавному рухові інтелектуалів “соціально-революційний характер”, а про студентську протидію освітній політиці імператора Миколи I пише як про “революційну” опозицію³⁷. Застосування такої характеристики підштовхує до думки про прихильність авторів до ідей лівого (соціалістичного) лібералізму, власне котрому були більше притаманні мовленнєві штампи “соціально-революційного” кшталту.

Слід зауважити, що ставлення до політичного режиму Австрійської (Австро-Угорської) імперії у І. Франка не було однозначним. З одного боку, він осуджував всевладний австрійський бюрократизм. У 1884 р. у статті “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883” критикує правлячі політичні сили, зокрема краєву владу, за неухвалюване ставлення до проблем середньої школи. При цьому його твердження сповнені патетико-соціалістичного змісту: “... кожда іскорка світла єсть уже забагато для тих, що самі основиють своє панування і свої темні спекуляції на темноті і несвідучості своїх братів!”³⁸. Центральним австрійським властям публіцист докоряє за “непропорційний” розподіл коштів на утримання гімназій у розрізі різних країв Цислейтанії (Долитавії), зокрема низьку дотацію середньої освіти Галичини³⁹. Політику австрійських властей початку XIX ст. у сфері освіти І. Франко називав дволичною. “Як усюди, так і на педагогічнім полі дволичність була головним принципом політики абсолютного уряду: з одного боку, бачучи економічне й духове банкрутство, занепад та зацофане держави він плакався на низький рівень освіти, видавав розпоряження та інтїмати для піднесення шкільництва, заохочував духовних до праці над освітою, грозив карами, велів хоч із під землі викопувати доброчинців готових до жертв на ціли освіти, – а з другого боку ані не думав попустити кліщів, у яких стискав усяку ініціативу, дусив сквапливо всі прояви живої, свіжої думки та перемінював діло освіти на мертву формалістику, на мку для тих, що вчили і для тих, що були зневолені вчити ся”⁴⁰, – писав мислитель.

З іншого боку, вчений визнавав позитивний вплив реформ “освіченого абсолютизму” на українське шкільництво. І. Франко хвалить імператрицю Марію-Терезу за те, що вона “зацікавилася долею русинів, задумала зробити початок для вищої освіти руського духовенства і веліла від осені 1774 р. помістити двох руських учеників у закладі св. Варвари у Відні...”⁴¹.

³⁴ Мирон (Іван Франко). “К истории просвещения в Галиции”: 160–161.

³⁵ Іван Франко. “Університети в Росії”: 491.

³⁶ Ibid., 498.

³⁷ Ibid., 499–500.

³⁸ Іван Франко. “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883”: 424.

³⁹ Ibid., 428.

⁴⁰ Іван Франко. “Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829”: 278.

⁴¹ Іван Франко. “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”: 109.

Позитивно говорить і про Йосифа II, який у цій справі “якнайгарячіше підпирав цесареву” й 1783 р. наказав заснувати генеральну семінарію для формування греко-католицьких священників. Відзначає і те, що Йосиф II у 1786 р. наказав навчати семінаристів “рідною мовою”, а відтак відкидає думку про бажання імператора онімечувати своїх підданих, зокрема русинів⁴². Безумовно, пістет до Йосифа II був зумовлений національно-патріотичним поглядом І. Франка, котрі детермінували позитивні оцінки тих політичних діячів, які сприяли інтересам “руської” нації.

У певних педагогічних та історико-педагогічних працях відобразилися й погляди І. Франка на політичне життя галицьких русинів у ХІХ ст. Так, публіцист різко виступив проти москвофілів, як людей, що “помішалися на старословенщині”, страждають на манію “общеслов’янськості”, яка спрямована “на загладу власної народності”, впливає “з мрій ідіотичних” і породжує в українських політиках “гнилу пасивність”. “Вона-то, – писав І. Франко про москвофільську ідею, – сталась тим упирем, що довгі літа ссав нашу кров, підтинав в зароді всяку діяльність і породив страшенне замішання понять в наших головах. Він зробив нас політичними сервілістами, котрі, дожидаючи чогось, покірно хилились перед експлуатуючими нас ворогами”⁴³.

Філософсько-методологічними засадами наукових розвідок І. Франка, у тому числі з історії освіти, стала парадигма позитивізму – популярна у середині ХІХ – на початку ХХ ст. наукова доктрина, що базувалася на філософських ідеях О. Конта, Дж. Міля, Г. Спенсера та інших відомих учених. До переконаних позитивістів І. Франка зараховує дослідниця “українського позитивізму” О. Богдашина⁴⁴. У своїх творах учений нерідко згадував праці апологетів позитивізму як епістемних авторитетів (зокрема історика Г. Бокля), високо оцінював досягнення “позитивної філософії”⁴⁵, а в його домашній бібліотеці знаходилися праці Дж. Міля, Г. Спенсера⁴⁶, а також публікації Д. Писарева та В. Лімановського про ідеї О. Конта⁴⁷.

Наперед зауважимо, що позитивістські погляди українського мислителя будувалися на постулатах першої хвилі позитивізму, з їх майже цілковитим схиланням перед здобутками біолого-природничих наук. Загалом у науковому наративі І. Франка можна помітити прояви впливу низки тісно взаємопов’язаних позитивістських ідей.

По-перше, здатність науки шляхом емпіричних досліджень досягнути не лише існуючої реальності, а й минулі часові пласти. Оскільки еталоном наукового пізнання вважалися природничі науки, то саме останні, на думку позитивістів, повинні лягти в основу гуманітаристики, у тому числі й історії освіти та педагогіки. Не був винятком й І. Франко, котрий у молоді роки обґрунтовував таку необхідність тим, що “усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам”. На його думку, наукою можна назвати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука має справу лише зі світом зовнішнім, природою, – розуміючи останню якнайширше, у тому числі і як людей з їх історією⁴⁸. Звідси закономірним був висновок І. Франка про те, що усі “науки суспільні”, повинні опертися на ґрунті “загального природознавства”, бо лише це уможливить їхнє зростання⁴⁹. Відтак історія (зокрема й історія освіти) має базуватися на теоретичних і методологічних засадах природничих наук, бо ж вона “... зискує новішими часами нову сильну підпору, якої

⁴² Іван Франко. “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”: 110.

⁴³ Іван Франко. “Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах”: 327.

⁴⁴ Олена Богдашина. *Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.)*. (Харків: Видавництво Віровець А. П. “Апостроф”. 2010): 141.

⁴⁵ Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”, у *Франко І. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 45. (Київ: Наукова думка, 1985): 30.

⁴⁶ *Бібліотека Івана Франка. Науковий опис. У 4-х т.*, vol. 1. (Київ, 2010), 146; vol. 2. (Київ, 2015), 318, 533–534.

⁴⁷ *Ibid.*, vol. 1, 236, 365.

⁴⁸ Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”: 32.

⁴⁹ Іван Франко. “Мислі о еволюції в історії людськості”, у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 45. (Київ: Наукова думка, 1985): 83.

немали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготовлює для неї найтривкішу основу. *Сей союзник – науки природничі* (Курсив наш. – М. Г.)⁵⁰.

По-друге, необхідність вивчення законів людського розвитку, як одне з основних завдань історичної науки. “Під історією, – писав учений, – розуміємо слідження внутрішнього зв’язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, уважніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є., щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючи їх” (Курсив наш. – М. Г.)⁵¹.

По-третє, однією з визначальних теоретичних засад біолого-природничих наук у ХІХ ст. стала теорія еволюції (прогресу-поступу, розвитку), яка захопила й молодого І. Франка. У низці ранніх праць він піднесено говорить про “науку о розвитку”. “Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізномродніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті закони, навчили його вважатися за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загально природного життя. *Наука о розвитку*, котра стала таким сильним двигачем в природознавстві, *перенесена тепер і в історію і, конечно, двигне й її наперед* (Курсив наш. – М. Г.)⁵². Сам поступ-розвиток І. Франко розумів як поєднання двох процесів – поступу вперед і поступу назад. Перший уважав проявом первісним, переважаючим і нормальним, а другий – проявом пізнішим і хворобливим⁵³. Загалом вчений виділяв три особливості поступу: 1) охопив лише частину людства; 2) розгортається хвилеподібно, високі хвилі поступу змінюються западинами і знову з’являються хвилі – їхня висота може бути різною; 3) немає географічної стійкості, переміщується з місця на місце. Такі тлумачення визначили інтерпретацію І. Франком культурно-освітнього розвитку українського народу в спеціальних історико-педагогічних працях за допомогою концептів “розвій”, “поступ”, “упадок”. Для прикладу, він писав: 1) “Коли не в чім іншим, то бодай в коштах бачимо у нас на полі середнього шкільництва за послідніх дев’ять літ потішаючий *поступ* (Курсив наш. – М. Г.)⁵⁴; “Школи реальні в Галичині... знаходяться в стані декаденції, *упадають* (Курсив наш. – М. Г.)⁵⁵.

По-четверте, позитивісти схилилися до виокремлення кількох або й багатьох чинників розвитку історичного процесу й здебільшого скептично ставилися до визнання лише одного фактора як домінантного. Проте відзначимо, що І. Франко, будучи у молоді роки під впливом ідей К. Маркса, поділяв думку про економічний чинник як визначальний історії людства: “... переворот духовий та літературний усе наступає по перевороті економічним (Виділено І. Франком. – М. Г.)⁵⁶. У статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” (1878 р.) І. Франко знову ствердив залежність поступу від соціально-економічних умов, зіславшись на доведеність цього “історичними дослідженнями”⁵⁷. У 1884 р., пишучи статтю про стан середніх шкіл в Галичині у 1875–1883 рр., висловив цю ж думку, але зіслався уже не на істориків, а на економістів: “Звісна школа економістів (Марксистів. – М. Г.) твердить зовсім розумно, що освітне й культурне життя народів єсть, так сказати, тільки дахом (Überbau), здвигненим на зрубі життя економічного”⁵⁸.

Згодом учений дещо змінює своє уявлення про фактори поступу. У праці “Що таке поступ?” він наголошує, що з часу “передання фінікійцями початків азійської освіти грекам починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азії до Європи”⁵⁹. По суті, І. Франко головним рушієм поступу у цьому випадку вважає не економіку, а освіту і науку –

⁵⁰ Іван Франко. “Мислі о еволюції в історії людськості”, у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 45. (Київ: Наукова думка, 1985): 79.

⁵¹ *Ibid.*, 77.

⁵² *Ibid.*, 79.

⁵³ *Ibid.*, 81–82.

⁵⁴ Іван Франко. “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883”: 425.

⁵⁵ *Ibid.*, 423.

⁵⁶ Іван Франко. “Критичні письма о галицькій інтелігенції”: 85.

⁵⁷ Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”: 25.

⁵⁸ Іван Франко. “Середні школи в Галичині в рр. 1875 – 1883”: 425.

⁵⁹ Іван Франко. “Що таке поступ?”, у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 45. (Київ: Наукова думка, 1985): 311.

знання. Хто переймає освіту – той процвітає, розвивається, той стає на чолі поступу. Це бачимо із його тези про давніх римлян: “На грецькій освіті (з примішкою фінікійської, давно вперед переданої етрускам) вирости й римляни...”⁶⁰. Звісно, він не заперечує ролі економіки у розвитку людства, але поряд з економічним, політичним життям учений підкреслює й значення культурно-духовних процесів. Зокрема, аналізуючи творчість відомого просвітнього діяча О. Терлецького, схвально відгукується про його увагу до соціально-економічних та культурних чинників⁶¹. У передмові до збірника джерел “Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку” (1902 р.) І. Франко говорить про умови, які “впливали на хід розвою галицько-руського народу” й серед них згадує “загальні духові течії, політичні пляни та суспільні відносини”⁶². Тож бачимо, що зрілий І. Франко більш виважено ставиться до факторів історичного поступу, не надаючи однозначної переваги жодному з них.

По-п’яте, позитивісти, визнавши методи природничих наук як єдино наукові й такі, що неодмінно ведуть до істини, проголосили індукцію визначальним методом історичних досліджень. Водночас дедуктивні та діалектичні силогізми відкидалися як метафізичні конструкти. Не став винятком й І. Франко, який наголосив: “Наука, ота велика наука природознавча... повстала і розвивалася по індуктивному методу і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його”⁶³. Учений не лише заперечував науковість діалектики Г. Гегеля і К. Маркса⁶⁴, але й відкидав дедуктивні силогізми. У праці про історичну творчість О. Терлецького, він дорікав останньому за застосування саме такого методу: “Ся метода не стілько історична, як радше публіцистична або властиво адвокатська. Автор любить виставити наперед тезу, а потім доказувати її відповідно підібраними фактами та сілльогізмами; для історика навпаки важні не тези, а факти й їх значіне”⁶⁵.

По-шосте, позитивісти, особливо першої хвилі, були переконані в здатності історика адекватно реконструювати минувшину, досягти істини (або принаймні впритул наблизитися до неї). І. Франко у молоді роки все ж висловлював сумніви у здатності історика правдиво відобразити минуле. З одного боку, він послуговується концептом “історична правда”⁶⁶, з іншого – переконано пише про партійність історії, а тезу про історію як науку “безсторонню”, яка не слугує партіям та ідеологіям, називає “німецькою метафізичною фразою”⁶⁷. “Як коли б се було можливе, – наголошував І. Франко ще у 1881–1882 рр., – як коли б історик не був чоловіком, сином певного часу, певного народу, вихованим у певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився”⁶⁸. Поставивши риторичне запитання “... де й коли історія дійшла до тої певності, що математика та астрономія?”, він підкреслив залежність історіописання від епох, окресливши свою думку метафорою про будинок, який кожне нове покоління більшою або меншою мірою перебудовує відповідно до власних потреб і власних поглядів⁶⁹. Безумовно, такі думки були нав’язані ідейно-політичними творами прихильників соціалізму, які виступали за партійний характер історії.

Згодом учений услід за позитивістами відкидає ідею партійності історії і в статті про О. Терлецького наголошує, що партійний і публіцистичний характер праць є зайвим для історика⁷⁰. А в рецензії на книгу Й. Краєвського вчений у 1904 р. ставить завдання перед науковою

⁶⁰ Іван Франко. “Що таке поступ?”, у *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах*, vol. 45. (Київ: Наукова думка, 1985): 311.

⁶¹ Іван Франко. “Др Остап Терлецький. Спомини і матеріали”, *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*, vol. 50, no. 6 (1902): 60.

⁶² Іван Франко. “Передмова”: V.

⁶³ Іван Франко. “Соціалізм і соціал-демократизм”, у *Франко І. Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах*. (Львів: Каменяр, 2002): 376.

⁶⁴ *Ibid.*, 383.

⁶⁵ Іван Франко. “Др Остап Терлецький. Спомини і матеріали”: 16.

⁶⁶ Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”: 25.

⁶⁷ Іван Франко. “Мислі о еволюції в історії людськості”: 76.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*, 77.

⁷⁰ Іван Франко. “Др Остап Терлецький. Спомини і матеріали”: 60.

критикою встановити те, наскільки змальований істориком образ епохи “відповідає дійсності”, яку “неупередженим оком” можна відтворити на основі певного матеріалу⁷¹. Із цього формулювання бачимо, що І. Франко у принципі не відкидав можливості історика, за умови неупередженості-об’єктивності, реконструювати минулу дійсність.

По-сьоме, для позитивістів особливого значення набувають виокремлені з джерел факти, котрі слід пов’язати детерміністичними, генетичними зв’язками. І. Франко наголошує, що кожна наука, яка хотіла б вважатися “справжньою наукою... повинна опиратися на фундамент фактів, спостережень, взятих зі зовнішнього світу”⁷². Для І. Франка “факт” – це твердження, що адекватно відбиває дійсність (інколи він використовує поняття “живі факти”⁷³), зокрема й минулу (у такому разі говорить про “історичний факт”⁷⁴). Водночас сам факт ще не складає історичного знання. Ще у молоді роки І. Франко сформулював своє розуміння історії як дослідження внутрішнього зв’язку між фактами, надання їм сенсу, з’ясування певних законів⁷⁵. Учений критично ставиться до історичних праць, які є збірками “сирих фактів” і відмовляється вважати їх науковими роботами⁷⁶. З іншого боку, подекуди сам ставив собі завдання “докинути хоч трохи нових фактів та черг до того, що досі знане, внести хоч трохи більше світла в темряву нашої недавньої минувшості”⁷⁷. Він критикував істориків, для яких “самі факти, їх хронологічна черга та генетичний зв’язок” не були на першому місці⁷⁸.

По-восьме, позитивізм успадкував від романтизму ідею народу як головного історичного героя. Остання в умовах українського національно-культурного середовища, яке перебувало на стадії відродження, лягла на благодатний ґрунт. Тож українські позитивісти, серед них й І. Франко, активно послуговувалися ідеєю народу у своїх історичних працях. “Історію розвитку народів” вчений початково асоціював з “історією культури” і вважав “великим щасливим поворотом історичної науки”⁷⁹. Ведучи мову про групу антропологічних наук, І. Франко визначає історію як науку “про долі народів від найдавніших часів аж дотепер”⁸⁰. Романтично-народницька свідомість підштовхувала ученого й до піднесених оцінок в історико-педагогічних наративах. Він, услід за Е. Любеком, повторює тезу, що російські університети з часом зосредили “в собі всі надії народу”, а університетський статут 1884 р. трактує як такий, що має на меті знищити “вищу освіту народу”⁸¹. Цілком закономірною в контексті цього є така теза Любека-Франка: “Опозиційні рухи посилюються разом зі зростанням прагнення *народу до освіти...* (Курсив наш. – М. Г.)”⁸². У наративі І. Франка народ виразно набуває романтичних ознак головного діяча історії, який сам будує свою культуру та освіту.

Про вплив романтизму на І. Франка свідчить і факт уживання ним поняття “дух історії”, яке увійшло до романтичного історіописання завдяки німецькій класичній філософії. Зокрема, у одній із праць дослідник використовує концепт “Дух руської історії”⁸³.

Припускаємо, що на початку ХХ ст. І. Франко, залишаючись позитивістом, усе ж сприйняв деякі засади неокантіанства, яке розповсюджувалося під впливом баденської школи неокантіанців. Як зауважує О. Богдашина, одним з основних завдань суспільних наук неокантіанство вважало дослідження колективної психіки, свідомості та підсвідомості окремих осіб. А

⁷¹ Іван Франко. “Jozef Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i gubernialnych, Льв., 1903”, *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*, vol. 58, no. 2 (1904): 33.

⁷² Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”: 28.

⁷³ Іван Франко. “Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883”: 420.

⁷⁴ Іван Франко. “Матеріяли до історії гал.[ицького] руського шкільництва в рр. 1801–1848”: 249.

⁷⁵ Іван Франко. “Мислі о еволюції в історії людськості”: 77.

⁷⁶ Іван Франко. “З поля нашої науки”, *Народ*, no. 19–20 (1893): 226.

⁷⁷ Іван Франко. “Життя Івана Федоровича і його часи”: 10.

⁷⁸ Іван Франко. “Др Остап Терлецький. Спомини і матеріали”: 59.

⁷⁹ Іван Франко. “Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ”: 26.

⁸⁰ *Ibid.*, 39.

⁸¹ Іван Франко. “Університети в Росії”: 491, 503.

⁸² *Ibid.*, 491.

⁸³ Іван Франко. “Життя Івана Федоровича і його часи”: 12.

у передмові до видання документів з “культурної історії” Галицької Русі І. Франко формулює мету пізнати психологію національного відродження в краї: “... ціла психологія того відродження, його повільність, хиткість, кількоразові занепади та патологічні збочення – все те доти буде загадкою, поки не будуть докладно виявлені його первопочини та вихідні точки...” (Курсив наш. – М. Г.)⁸⁴.

Підсумовуючи, відзначимо, що національні, політично-ідеологічні та філософські засади позаджерельного знання в історико-педагогічному наративі І. Франка зазнали певної еволюції і трансформації впродовж життя ученого. Якщо національні імплікації, вибудовані на глибоко патріотичних почуттях, ставали чимраз виразнішими, акцентованими, то політико-ідеологічні погляди, внаслідок переосмислення, змінилися із соціалістичних і соціально-ліберальних, подекуди космополітичних, до виразно національно-демократичних. Позитивістське ж підґрунтя, яке одразу формувалося у поєднанні з романтичними народоцентричними візіями, майже не зазнавало змін, з часом поглиблюючись і доповнюючись певним неокантіанським суперстрахом. Загалом, позаджерельне знання історико-педагогічного наративу І. Франка не вичерпується окресленими поглядами, – у ньому експлікують соціальні, побутові, педагогічні (дидактичні і виховні) складові. Подальшого дослідження потребує й джерельне та інструментальне (логіко-методологічне) знання як основа історико-педагогічного наративу І. Франка.

THE OUTSIDESOURCE KNOWLEDGE IN IVAN FRANKO'S HISTORICAL-PEDAGOGICAL NARRATIVE: EPISTEMOLOGICAL ANALYSIS

Mykola HALIV

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Department of history of Ukraine,
Lesi Ukrainky Str., 46, 82100, Drohobych, Lviv region, Ukraine,
e-mail: halivm@yahoo.com*

Summary

The outsource knowledge in Ivan Franko's historical-pedagogical narrative, in particular its components, such as national, political-ideological and philosophical visions, is analyzed in this article.

The author finds that the national implications of Ivan Franko's historical-pedagogical works became more than once accentuated. In the Ivan Franko's historical-pedagogical works mostly no statements that would characterize the ideas and stereotypes of the scientist in relation to other nationalities. It was only with the Poles that he often declared his, often negative views and assessments that were without chauvinistic coloring.

Ivan Franko's political and ideological views, despite the socialist and national-democratic substrate, contained a significant fate of liberalism. In addition, he acknowledged the positive influence of the policies of Austrian “enlightened absolutism” on Ukrainian schooling. Pyates of Ivan Franko to Emperor Joseph II was predetermined by national-patriotic views, so Ivan Franko positively assessed those historical heroes who contributed to the interests of the Ukrainian nation.

Positivist ideas of Ivan Franko almost did not change, supplemented by neo-romantic and neo-Kantian influences. The influence of positivism on Ivan Franko is evidenced by the fact that he adhered to such ideas: the existence of laws of human development, the theory of evolution, multifactorial determinism, the methods of natural sciences (induction) lead to the truth, and others.

Keywords: *Ivan Franko, outsource knowledge, historical-pedagogical narrative.*

REFERENCES

- Artiukh, Viacheslav. “Once more about Ivan Franko's understanding the progress”, *Liudynoznavchi studii: Zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka. Filosofiia*, no. 18 (2008): 64–77. (in Ukrainian).
Bohdashyna, Olena. *Positivism in historical science in Ukraine (60s, XIX – 20th years of the XX century)*. Kharkiv: Vydavnytstvo Virovets A. P. “Apostrof”, 2010. (in Ukrainian).
Dzeverin, Oleksandr. *Ivan Franko: pedagogical articles and speeches*. Kyiv: Radianska shkola, 1960. (in Ukrainian).

⁸⁴ Іван Франко. “Передмова”: V.

- Franko, Ivan. *An Essay on the History of Ukrainian-Russian Literature until 1890*. Lviv: Nakladom Ukrainsko-ruskoj vydavnychoj spilky, 1910. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Corvee and its abolition in 1848 in Galicia", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 47. Kyiv: Naukova dumka, 1986, 7–122. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Critical letters about Galician intelligentsia", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 26. Kyiv: Naukova dumka, 1980, 74–93. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Dr. Ostap Terletsy. Memories and materials", *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, vol. 50, no. 6 (1902): 1–64. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "From the field of our science", *Narod*, no. 19–20 (1893): 224–228; no. 21 (1893): 251–255. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Materials for the history of the Galician Ukrainian school in 1801–1848", *Materiialy do kulturnoi istorii Halyskoi Rusy XVIII i XIX viku*. Lviv: Nakladom NTSh, 1902, 174–257. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Measures for enlightenment in Lviv diocese in 1784–1792", *Materiialy do kulturnoi istorii Halyskoi Rusy XVIII i XIX viku*. Lviv: Nakladom NTSh, 1902, 99–102. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Preface", in *Materiialy do kulturnoi istorii Halyskoi Rusy XVIII i XIX viku*. Lviv: Nakladom NTSh, 1902, V–VI. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Science and its relationship with working classes. Introduction", *Franko I. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 45. Kyiv: Naukova dumka, 1985, 24–40. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Secondary schools in Galicia in 1875–1883", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 46, no. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985: 418–434. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Socialism and Social Democracy", *Franko I. Ia. Mozaika: Iz tvoriv, shcho ne vviishly do Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*. Lviv: Kameniar, 2002: 370–399. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. The book review "Jozef Krajewski. Secret political ties in Galicia from 1833 to 1841. According to unspeakable manuscripts and government and provincial acts, Lv., 1903", *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, vol. 58, no. 2 (1904): 32–38. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "The first Ukrainian Educational Society in 1816–1818", *Materiialy do kulturnoi istorii Halyskoi Rusy XVIII i XIX viku*. Lviv: Nakladom NTSh, 1902: 258–276. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "The life of Ivan Fedorovich and his time", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 46, no. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985: 7–298. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "The need for a reform of teaching Ukrainian literature in our secondary schools", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 26. Kyiv: Naukova dumka, 1980, 320–331. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Thoughts about the evolution in the history of humanity", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 45. Kyiv: Naukova dumka, 1985: 76–139. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Three handwritten Ukrainian textbooks from 1806, 1815, 1829", *Materiialy do kulturnoi istorii Halyskoi Rusy XVIII i XIX viku*. Lviv: Nakladom NTSh, 1902: 277–304. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "Universities in Russia", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 46, no. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985: 491–512. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. "What is progress?", *Franko I. Ia. Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, vol. 45. Kyiv: Naukova dumka, 1985, 300–348. (in Ukrainian).
- Ivan Franko's Library. Scientific description*. In 4 vol., vol. 1. Kyiv, 2010; vol. 2. Kyiv, 2015. (in Ukrainian).
- Karamanov, Oleksii. "Ivan Franko as a historian of school and education", *Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, volia: Materialy Mizhnarodnoho naukovoho konhresu, prysviachenoho 150-richchiu vid dnia narodzhennia Ivana Franka*, no. 2. Lviv, 2010, 930–940. (in Ukrainian).
- Mitiurov, Borys. *I. A. Franko's pedagogical views: a lecture for students*. Drohobych, 1961. (in Ukrainian).
- Mokhnatiuk, Ihor. "Historioso-philosophical ideas in the Ivan Franko's artistic and literary works", *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Filosofiia. Politolohiia*, no. 4 (118) (2014): 20–23. (in Ukrainian).
- Myron (Ivan Franko). "To the history of enlightenment in Galicia", *Kyevskaia staryna*, vol. 43, no 10 (1893): 159–165. (in Russian).
- Paperna, Halyna. *Ivan Franko about people's education*. Lviv: Vilna Ukraina, 1946. (in Ukrainian).
- Savynets, Vasyl. *Ivan Franko and his contemporary pedagogical thought in Galicia*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1961. (in Ukrainian).
- Smal', Vasyl. "Ivan Franko and people's education", *Radianska shkola*, no. 8 (1976): 89–94. (in Ukrainian).
- Smal', Vasyl. *Ivan Franko as a historian of education*. Kyiv: Radianska shkola, 1962. (in Ukrainian).
- Smal', Vasyl. *Ivan Franko's pedagogical ideas*. Kyiv: Radianska shkola, 1966. (in Ukrainian).

Synychyn, Halyna. "Concept of historical progress in Ivan Franko's journalism", *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukraïny*, no. 25 (2009): 86–90. (in Ukrainian).

Vasianovych, Hryhorii. "Good-action and anti-good-action teacher in the creative heritage of Ivan Franko", *Estetyka i etyka pedahohichoi dii*, no. 6 (2013): 75–87. (in Ukrainian).

Vyshnevskiy, Omelian. "Content and methods of education in the Ivan Franko's pedagogical views", *Pedahohichna dumka*, no. 3 (2005): 76–79. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 23 11 2017 р.